

## ADƏM OĞLU VƏ YER KÜRƏSİNİN GƏLƏCƏYİ: XRİSTİAN YEPİSKOPLA MÜSƏLMAN ALİMİ ARASINDA YAZIŞMALAR



*Ceyms CONS,*

*Liverpul Yepiskopu 1998-2013*

*Bu yazını ingiliscədən tərcümədə təqdim edirəm. Məqalənin əslı beynəlxalq xristian icması SPCK və Nyu Yorkda təsis edilmiş müstəqil çap şirkəti SAGE-nin ildə altı sayını buraxdığı məşhur “Theology” (“Teologiya”) jurnalında dərc edilib. Müəllif 1998-2013-cü illərdə Liverpul şəhərinin yepiskopu olmuş, İngiltərənin populyar ilahiyatçısı Ceyms Consdur (James Jones). 2016-cı ildə o, “kimsəsizlərə və ədalət naminə göstərdiyi xidmətlərə görə” Kraliça tərəfindən “Cəngavər” tituluına layiq görüüb. Bu titulla Böyük Britaniya qarşısında müxtəlif xidmətlərinə görə ingilis zadəganları orta əsrlərdən bəri təltif olunurlar.*

*Nəriman QASIMOĞLU,*

*ADA Universitetinin professoru*

**AÇAR SÖZLƏR:** *ekologiya, məhv, Bibliya, Quran, İnsan Oğlu.*

**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** *экология, облитерация, Библия, Коран, Сын Человеческий.*

**KEY WORDS:** *ecology, obliteration, Bible, Qur'an, Son of Man.*

Əgər qeyd etsək ki, Yer kürəsi indiyəcən misli görünməmiş həddə təhlükə altındadır, heç də mübaligəyə yol vermərik. Gələcək taleyimizə təsir edəcək səbəblərin başında iki amil dayanır. Birincisi planetin ekoloji tarazlığının insan tərəfindən pozulması prosesi və potensialı ilə əlaqəlidir. Tarixdə də heç rast gəlinməyib ki, bəşəriyyət nə zamansa ekoloji tarazlığın pozulmasında hazırda olduğu kimi hansısa rol oynasın. Vaxtilə təbiətin kövrək qurbanları olan bizlər indi ətraf mühit üzərində hökmranlığını sürdürən qorxunc müstəbidə

çevrilmişik. Görəsən, elə bir dövr gələcəkmi ki, gələcəyimizin təbiətlə mükəmməl harmoniya içində olmasına şahidlik edə bilək? Məsələnin peyğəmbərcəsinə izahı iyirmi beş il əvvəl Uels Şahzadəsinin dilindən səsləndirilib.<sup>1</sup>

İkinci amil isə ən kəskin təhlükələrin mümkünlüyünə aiddir ki, bu, dinlərarası gərginliklə şərtlənir. Məsələ xüsusən İslamla yəhudi-xristian ənənələri arasında tarixən mövcud olmuş münasibətlərdən və bu münasibətlərin müasir tarixi uzantısı kimi İslamla Qərb sivilizasiyası arasında davam edən müşküllərə aiddir. Bu məqamda özəlliklə problematik olan məsələ ondan ibarətdir ki, bəziləri Quran və Bibliyanı, bu iki qüdsal mətni Yerin kataklizmik məhvinə dair təsəvvürləri dəstəkləmək üçün də istifadə edirlər.

Mətləbin həddən ziyadə sadələşdirilməsi riskinə yol verilərək Xristianlıqla İslam müəyyən mənada bir-birinin əleyhinə yönəldilir. Hər biri qiyamət dağıntılarını nəzərdə tutan təsəvvürlər sistemi kimi təqdim edilir. Və hər biri geosiyasi baxımdan da xeyli təsirə malikdir. Digər yandan, onun da şahidi olursan ki, Amerikada siyasi istiqamətə malik, müqəddəs mətni hərfən və müəyyən məqsədlərinə müvafiq mənada təfsirləyən Bibliya hərəkatı fəaliyyətdədir və bu hərəkat Yer kürəsinin sonucda bəlalı taleyini peyğəmbərliyin və gələcək gerçəkliyin bəyanı qismində görür. Eləcə də Yaxın Şərqdə Quranın hərfən və müəyyən məqsədlərə müvafiq tərzdə təfsirlənməsilə oxşar təsəvvürləri təbliğ edən hərəkat fəaliyyət göstərir.

Yer kürəsinin təhlükəsiz gələcəyi naminə olduqca vacibdir ki, Bibliya və Quranın müqəddəs mətnləri üzərində xristianlarla müsəlmanların birgə çalışmalarının yeni yolları aransın.

Bunu bəyan edərkən bir məsələdən çıxış edirəm. Söhbət hazırda bəzilərinin çətin təsəvvür edə biləcəyi dostluqdan, yəni mənimlə, İngiltərədə xristian yepiskopu olan birisi ilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müsəlman alimi Nəriman Qasımoğlu arasındakı dostluqdan gedir. Bu dostluğun yaratdığı məhrəm bir ab-havada da biz Adəm oğlu və Məryəm oğlu İsanın Yer kürəsinin keçmişi, indisi və gələcəyindəki rolu haqqında öz aramızda dəfələrlə müzakirələr aparmışıq.

Hərçənd Yerin gələcəyi ilə bağlı fikirlərimiz bizə ümumiləşən nəzəri bir zəmin bəxş edir, İslamla Xristianlıq arasında, təbiidir ki, başlıca fərqlərdən də danışmaq lazım gəlir. Dialoq və dostluq motivlərini ən yaxşı tərzdə irəlilətməyin yolu bu fərqlərin gözərdi edilməsindən deyil, car çəkilməsindən keçir. Özünün “*Müsəlman İsa*” [1] kitabında Tarif Xalidi Quran və hədislərdə İsa haqqında gedən və müsəlman ədəbiyyatında əsrlərcə yer alan deyimləri bir araya gətirib. Bununla belə, Xalidi iki prinsipial fərqi qeyd etməkdən də çəkinmir ki, bunlar İsanın

1 Müəllif burada Uels Şahzadəsi Zati-Alilərinin 1993-cü ildə Oksford Universitetinin Sheldonia teatr binasında, İslami Araşdırmalar Mərkəzində etdiyi məşhur nitqini xatırladır. Uels Şahzadəsi “İslam və Qərb” başlıqlı həmin məruzəsində İslam dininin bəşəriyyətin tərəqqisini amaclayan mahiyyəti və mənəvi potensialından, İslam-Xristianlıq dialoqunun metodoloji əsaslarından söz açmış, dinlərarası yaxınlaşmanın mexanizminə dair öz fikirlərini ifadə etmişdir.

çarmıxa çəkilməsi və üçlük doktrinası ilə bağlıdır. Müəllif yazır: “İsanın çarmıxa çəkilməsini inkar etməklə Quran faktiki olaraq onun yəhudilər tərəfindən qətlini də inkar etmiş olur, peyğəmbərliyinin təsdiqi prosesinin bir hissəsi olaraq onu Tanrıya doğru ucaldır və beləliklə, onu Qurandakı ümumi peyğəmbər tipologiyasına uyğunlaşdırır. Quranda və ümumilikdə müsəlman təsəvvüründə İsanın həyatını ucalıqda əlamətləndirən məqam məhz bu yüksəlişdir, çarmıxa çəkilmə deyil” [1, s.15]. Başqa sözlə, Qurandakı İsa əhvalatını gəlişdirən mətləb teoloji səbəblə şərtlənir.

Xalidinin müəyyənləşdirdiyi ikinci fərq “Quranın üçlük doktrinasını üçtanrılığın əlaməti kimi qəti şəkildə qınaması” [1, pp.13ff] ilə əlaqəlidir. Bu yönümdə ən dramatik parça Tanrının İsanı istintaq tərifi ilə sorğuya tutmasıdır. Müvafiq ayədə İsa inkar edir ki, nə zamansa “Tanrıdan başqa mənə və anama da iki ilah olaraq tapırım” demiş olsun (5:116). Xalidi bunu Kilsə tarixinin erkən çağlarında İsanın təbiətinə və politeizmin rədd edilməsi zərurətinə dair baş vermiş mübahisələrə nəzəri münasibət bağlamında təqdim edir. İnkara etmək olmaz ki, xristian doktrinası və etikasının gəlişməsi təkrarlanan proses olub və bu proses davam etməkdədir. Xalidi Yaxın Şərqi Quran və hədis ənənəsini o bölgədə mövcud olmuş xristian icmaları ilə əlaqədə və onlara münasibət ifadəsi müstəvisində təqdim edir. Bununla belə, bir xristian inancının həyatı və etiqadında mərkəzi yer tutan bu iki xristian müddəası xristian-müsəlman dialoquna istənilən anda problem yaradır. Bəziləri hesab edirlər ki, dialoqa nail olmaq üçün həddindən artıq uzun bir yol keçməlisən. Məndən ötrü isə mövcud fərqlər ona çağırışdır ki, anlaşımaq üçün əlavə məsafələr də qət etməlisən, çünki elə bilirəm, dostluğun qarşılığı düşmənçiliyin nəticəsindən daha sanballı mükafat vəd edir.

Bəzi hallarda mən *Həvarilərin işləri*<sup>2</sup> fəslinin 17-ci bölümündə Müqəddəs Paulun təqdim etdiyi modelə əsaslanmışam. Həmin parçada Afinanın Aeropaq tərəfində onun fərqli etiqadları olan insanlarla təmasından danışılır. O, tanımadığı Tanrını ehmal etmək və təmasda olduğu insanların xurafatlarını kiçiltmək əvəzinə, öz davranışını onların baxışlarına uyğunlaşdırır, eləcə də həqiqi dialoq kontekstinə uyğun olaraq Yer kürəsinin gələcəyində İsanın rolunu bəyan edir. Və hətta bu gözəl ifadəni – “O kəsdə ki, biz yaşayırıq, hərəkətdəyik və varlığımızı sürdürürük” (28-ci ayə) – İbrahimin Tanrısına da aid olaraq işlədir. Çoxları heç bilmirlər ki, bu sözlər öz mənşəyi etibarilə Zevsə aiddir. Mühafizəkar Paul bu məqamda özünün comərd xislətdə olduğunu, etiqadlar arasında anlaşma körpüsünün salınması məsələsində yaradıcı potensialını nümayiş etdirir. Nəriman Qasımoğlu ilə söhbətləşmələrimiz də belə bir səxavət potensialı olan həqiqi inancdan yararlanır.

“İsa və Yer” başlıqlı kiçik həcmli kitabımı nəşr etdirəndən sonra yazıma iki müsəlmanın ifadə etdiyi münasibətdən mütəəssir oldum. Birincisi Liverpulda məscid Şurasının sədri Əkbər Əlinin münasibəti idi. Deyirdi kitabda razılaşmadığı heç bir fikrə rast gəlməyib. İkinci münasibəti Nəriman ifadə etmişdi. O, “Azerbaijani Studies” (“Azərbaycanşünaslıq”) jurnalında

2 İncilə daxil olan fəsil.

dərc etdirdiyi tədqiqatında İsa Məsihin Yer kürəsi ilə əlaqəsinə dair mənim dəlillərimi yaradıcı bir tərzdə incələmişdi.

Kitabımın yazılmasına təkan verən əsas səbəb belə bir suala sadə və birmənalı cavab axtarmaq idi: İsa Yer haqqında nə isə deyibmi? Ətraf mühit haqqında məlumatları artıqca təbiətin qorunması müzakirələrinə qoşulan xristianlar başlıca olaraq Köhnə Əhd-dəki *Yaradılış* və *Nəğmələr* fəsillərinə, eləcə də Paulun yazılarına istinad etmişlər. Və indinin özündə də çoxsaylı dəlillərini məhz bu istiqamətdə irəli sürməkdədirlər. Məni isə qayğılandıran bu olub ki, görəsən, İncillərdə, İsanın deyimlərində necə, hansısa dəlillərə rast gəlmək olarmı ki, ətraf mühit məsələlərinə dair xristian baxışının özülünü bunlara əsaslanaraq gəlişdirəsən?

Biritaniyanın baş rəvvini olmuş Lord Səklə bir dəfə söhbətləşirdik. Mənə xatırlatdı ki, İsanın özünə seçdiyi adlar içində onun missiyasını, fəaliyyətini və kimliyini hər şeydən yaxşı nişan verən bir ad “İnsan Oğlu” olub və bu da ibrancə “Ben Adam”, yəni “yerdən, torpaqdan yapılmış birisinin övladı” deməkdir. Biz xristianlar İsaya doğru olaraq Rəbb, Xilaskar, Məsih, Tanrı Oğlu kimi sitayiş edirik, o isə özünə təvazökarcasına “Yerin Övladı” deyirmiş. Elə bilirəm, indiki nəsil bunu xalis vəhy qəbilindən məlumat kimi qəbul etməlidir. O indiki nəsil ki, Yerin gələcəyindən ötrü əndişə keçirir və cari böhranımızın həllinə cavab verən bir etiqad axtarışındadır. Biz Yer adlanan elə fəvqəladə bir orqanizmin hissələriyik ki, bu orqanizm sanki nəyin bahasına olur olsun, çalışır özünü zədələməkdən sığortalansın və sözün geniş anlamında xilasa möhtacdır; və bizim üçün bunu da aşkarlamaq heyrətamizdir ki, dünyanın nəhəng dinlərindən birinin banisi bizə söz deyərək özünün Yerlə simbiotik əlaqəsindən çıxış edir.

İkinci tapıntıdan isə lap silkələnmiş kimi oldum. İsanın təlimində Yerlə bağlı məqam axtarışına çıxarkən bunu Rəbb Duasının<sup>3</sup> məhz məğzində tuta bildim: “Sənin iradədən göydə olduğu kimi Yerdə də yerinə yetsin”. Axı necə olub bunu indiyədək nəzərimdən qaçırmışdım? Demə, Tanrı səltənəti, əslində, İsanın baxışına görə, göylə yerin birgəliyində imiş.

Üçüncü tapıntı İsanın bir sıra deyimləri ilə bağlı idi. Bu deyimlərdə özünü “Yerin Övladı” adlandırır və eyni məzmununda da Yerdən söz salır. Bunlardan biri Mattanın İncilindədir (12:40): “Necə ki, Yunus balınının qarınında üç gün, üç gecə qalmışdı, eləcə də İnsan Oğlu/Yer Övladı Yerin ürəyində olacaq”. Əhvalatın şərhə belədir ki, “Yer Övladı” Yerə salınandan əvvəl Yer titrəmişdi və onun cismi Yerdən yüksəldə Yer yenə titrəmiş oldu. Yer İsanın çarmıxa çəkilməsi və təkrar dirilməsinə sakit qalmamışdı. Yer bununla baş verən hadisənin daha yaxşı şərhçisi oldu, nəinki yalnızca bir dəfə cırılmış olan məbəd örtüyü<sup>4</sup>.

3 Xristianlıqda ən çox yayılmış duadır.

4 İncildə qeyd edilir ki, İsa çarmıxda ruhunu tapşırən zaman Qüdsdə yəhudilərin müqəddəs mərkəzi hesab edilən məbədin örtüyü başdan ayağa cırılıbmış. Nəql edilir ki, yalnız ən yüksək rütbəli yəhudi din xadimi həmin örtüyün arxasına keçə və orada Tanrı hüzuruna daxil olaraq İsrail övladlarının suçlarının bağışlanması üçün iltimas edə bilərmiş. Hadisə yəhudilərin qurbankəsmə ilə müşayiət olunan “Pesax” (yəhudilərin firon istibdadından, köləlikdən xilasını simvolizə edən bayram) günlərinə təsadüf edibmiş. Bunu Xristianlıqda ümumən belə şərh

Bu məqamda mənim sadəcə toxunmaq istədiyim odur ki, bizim Yerlə münasibətimizə dair narahatlığımız artan bir vaxtda təkcə Köhnə Əhdə, Paulun məktublarına müraciət etməməli, İsanın öz təliminə də üz tutmalı, onun və bizim Yerlə hansı əlaqədə olmağımıza dair dəlillərin əldə edilməsi naminə müvafiq müqəddəs mətnləri arayıb araşdırmalıyıq.

Deməli, bir gün gördüm poçtuma “Azerbaijani Studies” jurnalının iki sayı (13-cü cild, 3-cü və 4-cü buraxılışları ISSN 1027 – 3875) daxil olub. Jurnal saylarını vərəqlədiyim həmin gün bir müsəlman aliminin – Nəriman Qasımoglundun məhz bunu həyata keçirdiyinin böyük heyranlıq və duyğusallıqla şahidi oldum. Qasımoglu qələmə aldığı “Təbiətə dair ruhsal oxu: Bibliya və Quranda ekoteologiya uyğunluqları” araşdırmasında təbiətə bəslədiyi sevginin onda necə baş qaldırmasından yazır, bunu Qasım Qasımzadənin poeziyasından aldığı impulslarla, Azərbaycan təbiətinə naxış vuran Abşeronun əncir-üzüm bağları, Xəzərin qumlu sahilləri, Kəlbəcər, Şuşa, Qubadlı dağları və meşələrində keçirdiyi günlərlə əlaqələndirir [2, (3), p.17]. Qurani Azərbaycan türkcəsinə çevirdiyi müddətcə onu da anladığını vurğulayır ki, Tanrı “təbiəti qoruma altına alınma tədbirlərinin həyata keçirilməsində davranış etikasına aid müqəddəs təlim”i necə təlqin edir [2, (3), p.17].

Qasımoglu etiraf edir: təəssüf ki, bir sıra müsəlman alimlərinin cəhdlərinə baxmayaraq müsəlmanların əksəriyyəti ekoloji məsələlərə həssas münasibət bəsləmir [2, (3), p.18]. Bunu kilsə haqqında da demək olar.

Qasımoglu öz araşdırmasında bir-birimizlə paylaştığımız yazılara da münasibətini ifadə edir və bunların biri haqqında belə deyir: *“Ceyms Cons eskatologiya və teologiya arasında, yəni Yer kürəsinə nə olacaq deyə nələri düşünürük mətləbi ilə Yer kürəsinə münasibəti hazırda hansı davranışlarımızla sürdürürük məsələsi arasında paralellər apararaq bildirir ki, bəzi adamların baxışlarını, əslində qiyamət dağıntılarını nəzərdə tutan teologiya gəlişdirir. Bu o deməkdir ki, bir gün dünyanın hansısa nəhəng kosmik dağıntılara düşər olacağına inanırsansa, indi baş verənlərə biganə qala bilərsiniz. Yəni sən sadəcə yalnız öz ruhunun axirətdə qurtuluşuna nail olmaq ovqatına köklənəcək, bu zaman da dünya həyatındakı öhdəliklərini boş buraxacaqsan. Digər yandan, bu, həm də o deməkdir ki, dünyanın gözlənilən faciəli sonluğunu tezləşdirməli olduğumuza bəzi adamlar hətta inanırlar da... Hərçənd Bibliya gələcək haqqında danışarkən mövcudluğun həm davamı, həm də sonluğu kimi söz açır, müqəddəs mətnin ümumi təlqini budur ki, Tanrı hər zaman iş başındadır deyə Öz yaratdığını daha çox qoruyub saxlayır, yeniləyir və dəyişir, nəinki məhv edir. Rəbb Duasının qayəsində “Tanrı iradəsinin göyde olduğu kimi, Yerde də yerinə yetməsi”ni hədəf seçən bir yalvarış dayanır. Bu, mahiyyətə göyün, necə deyərlər, yerə endirilməsi üçün edilən bir duadır. Gələcəyə dair Bibliya baxışı onu təlqin edir ki, göylə Yer birləşik olacaq.*

*Quranın Azərbaycan türkcəsinə tərcümə müəllifi kimi mən onu da əlavə edərdim ki, bu*

edirlər: məbəd örtüyünün Tanrı iradəsilə cırılması o faktı rəmzləndirir ki, bəşəriyyətin Tanrıdan ayrı tutulması İsanın ali səviyyədə qurban edilməsi ilə aradan qaldırılıb.



*şərhlər müvafiq Quran ayələri ilə tam uyurluq içindədir. O ayələrlə ki, axirətlə dünya həyatı dini düşüncə və təcrübədə tarazlaşdırılmanı tələb edir və iman gətirənləri Tanrı qarşısında bu duada bulunmağa səsləyir: “Rəbbimiz! Bizə dünyada da gözəllik ver, axirətdə də. Qoru bizi od əzabından”. İnananlar bu duanı faktiki olaraq gündəlik namazlarında ifadə edirlər. Quran mətni dünyanın sonunu gətirəcək qiyamət gününü daim düşünənləri və bu barədə sorğulayan şəxsləri səciyyələndirərkən bildirir ki, belələri bu düşüncə və hərəkətləri ilə dünyanın sonluğunu sanki tələsdirirlər. Quran belələrini imansızların siyahısında görür: “Soruşurlar: “Din günü nə zaman olur?” O gün od üstündə yandırılırlar. Dadın yandırılmanızı. Bu zəttən o nəsnə ki, siz özünüz bunu tələsdirirdiniz”. James Jones haqlı olaraq deyir: “Xristianlıq içində dini görüşləri qiyamət dağıntılarını nəzərdə tutan teologiya üzərində gəlişmiş insanların olduğu kimi, müsəlmanlar arasında da gələcəyi Yer kürəsinin məhvi kimi qavrayanlar var. Belədirsə, və belələrini “yoxluqçular” adlandırır deyər bilərəmsə ki, bu “yoxluqçular” Xristianlıq və İslamda hakim mövqedə olmaqla mənsub olduqları mədəniyyətlərə teoloji etiqadları üzərində qərarlaşan bir siyasi dünyagörüşü də sirayət etdirirlər, deməli, biz ən sərt və ağır ölçülərdə eskatoloji bir ssenari ilə üz-üzəyik. Elə də çox təxəyyül tələb etmir düşünsən ki, əgər dünyamız Yer kürəsinin nəhayətdə dağılmasını vəd edən dini-siyasi ideologiyalar arasındakı mübarizənin əsiri durumuna düşərsə, bizim hamımıza nələr üz verər...” Məhz bu məqamda əlavə edərdim ki, aid olduğu dindən asılı olmayaraq ekoteologiya bəşəriyyətin həqiqi qurtuluşu üçün gərəklili vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir” [2, (3), p. 20].*

Qasımoğlu fikirlərinə davam edərək bildirir ki, “*biz dinlərin mümkün mədəniyyət potensialını ətraf mühitin qorunmasına yönəlik fəaliyyətlərin xidmətində tutmalı, bununla da ekoloji böhranın həllinə yardım etməliyik*”. Və asanlıqla etiraf edir ki, o biri dünyada qurtuluş vəd edən din insan varlıqlarını planetin “*qayğısına qalmaqdan uzaq tutmuşdur*”. Daha sonra onu da qəbul etdiyini bildirir ki, “*təbii aləmdə və yaradılış prosesində ilahi yaradıcılıq təcəllilərinin ehmali ona sövq etmişdir ki, insanlıq vəhy prosesini bütövlükdə yanlış anlamalı olmuşdur*” [2, (3), p.23]. Qasımoğlu Tomas Berriyə istinadən hamımızı ona çağırır ki, “*təbii aləmə yadlaşma ruhiyyəsinə təbii aləmlə məhrəmlilik ruhiyyəsinə*” [3, p.128] keçid edək. Və bəyan edir ki, bəşəriyyət təbiətin bir hissəsidir, ondan ayrı deyil. Xristian və yəhudi ekoteoloqları Bibliyanın “*Yaradılış*” fəslində ifadə olunan “hakimlik” anlayışını “bəndənin ağalığı” kimi yozurlar. Qasımoğlu onların bu mövqeyi ilə səsleşən fikrini irəli sürərək Quranın “idarəçilik prinsipi”nə əsaslanır və ayələrin birindən belə bir nümunəni təqdim edir: “*Yer üzündə bir xəlifə var edəcəm*” söyləmişdi Rəbbin...” (2: 30).

Qasımoğlunun tədqiqatının mənə görə ən maraqlı yönündən biri odur ki, müəllif mənim İsanı “İnsan Oğlu/Adəm Övladı” kimi səciyyələndirməyimi və İsanın bu müstəvidə təqdimatı onun Yerlə münasibəti barədə nələri öyrədir məsələsini ciddi şəkildə təhlil edir, diqqəti Rəbb Duasına və “göyün yerə endirilməsi” çağırışına diqqət çəkir: “*Göyün yerə endirilməsinə çağırış Quranın bir ayəsində də eşidilir. O ayədə ki, söhbət Tanrının müəllifi*

*olduğu yaradılışa imanla yoğrulu bəsirətin vacibliyindən gedir. İnanlı insanlara bu bəsirət o mətləbi anlamaqdan ötrü vacib bilinir ki, göylərlə ruhi-mənəvi bağlılıq duyğusu dərin ibtidai mənşəyi etibarilə göylərin nə zamansa Yerlə mövcud olmuş fiziki birliyindən qaynaqlanır: “Məgər o dananlar görməzmiydilər, bitişikdi göylərlə yer, Biz ayırdıq onları. Hər canlı nəsnəni sudan yaratdıq. Yenəmi inanmaq bilməyir onlar?” (21: 30)[2, (3), p.26]. Rəbb Duasında göylərlə yerin bitişikliyinə dair xəbərlənməsi mahiyyətə ilkin yaradılışın vahidliyinə gedib çıxır. O zamana ki, “bitişikdi göylərlə yer, Biz ayırdıq onları”.*

İsanın özünü “İnsan Oğlu/Yer Övladı” adlandırması mətləbinə toxunan Qasımoğlu bu adla Quranın İsanı Məryəmoğlu olaraq təqdimi arasında paralel aparır: “İnsan Oğlu” kimliyi ilə İsa Məsihin Quran təqdimi arasında oxşarlığı da müşahidə etmək olduqca maraqlıdır. İsanın bir növ insan mənşəli olduğunu bildirən “İnsan Oğlu” ifadəsi Quran yozumunda “Məryəmoğlu” kimi təmsil olunur. Bu, ətraf mühitə xoş münasibət aşılamaq strategiyası baxımından da önəmli səslənir. Belə ki, söhbəti bu məqamda İsanı Tanrının göndərdiyi Müqəddəs Ruhdan doğmuş Bakirə Məryəm vasitəçiliyi ilə ‘ilahiliyin yerə endirilməsi’ fikrinə yönəltmək mümkün görünür [2, (3), p.27].

Qasımoğlu diqqəti eyni zamanda İsanı açıq-aşkar Adəmlə əlaqələndirən bir Quran ayəsinə də yönəlir: “İsa Tanrı qatında Adəm kimi...” (3:59). Tanrı “bütün nəsnələrin təbiəti”ni məhz Adəmə aşkarlayıb. Adəm “Hami”dir, ‘Xəlifə’dir və ‘Tanrı təmsilçisi’dir (2:30). Adəm və törəmələri həm də Yer üzünü irsən bir-birinə ötürənlərdir” (6:165) [2, (3), p.27].

Bütün bunlar göstərir (söhbət yalnız üzə olanlardan gedir) ki, İsanın ikinci Adəm qismində obrazı müsəlmanlarla xristianlara yeni və fərqli səviyyədə dialoq təklif edir. Üçlük doktrinası və İsanın ilahi mənşəyini apriori mübahisələndirmək əvəzinə bizlərə vacibdir ki, öncə Bibliya və Quranda Yerlə davranış etikasını nəzərdən keçirək və bundan sonra baxaq ənənələrimiz bizlərə “Adəm Övladı”, “Məryəm Övladı” İsa və onun Yerlə keçmiş, indisi və gələcəyi haqqında nələri söyləyir. Xristianlar bunu Üçlüyə və İsanın ilahi mənşəyinə imandan imtinaya çağırış kimi qəbul etməməlidirlər. Bu sadəcə ona dəvətdir ki, nəzərlərimizi uca ehkamların dağ silsiləsindən çəkək və fikir yamaclarında müsəlman dostlarımızla yanaşı addımlayaq. Kim bilir, belə olan təqdirdə hər iki din mənsubları üfüqdə hansı yeni nəsnələri görə bilirlər.

Qasımoğluna məhz bu ruhda məktub yazdım və ümid etdim, o, aşağıda sadaladığım beş sual ətrafında daha əhatəli təhlilini təqdim edəcək (öz tədqiqatında bu məsələlərə artıq qismən toxunmuşdu):

1. İslamda İsayə İnsan Oğlu kimi istinad edən hansı mətnlər mövcuddur?
2. Dünyanın sonu məsələsinə dair islami baxışda İsanın rolu nədən ibarətdir?
3. Xristianlıqda dünyanın sonu barədə iki baxış mövcuddur. Bir qism xristianlar dünyanın məhvi teologiyasına inanırlar. Hesab edirlər ki, Tanrı öz səltənətini bərqərar etməzdən öncə Yer kürəsini məhv edəcək. Digərləri isə bərpa teologiyasına inanır və o fikirdədirlər

ki, Tanrı Öz səltənətinin gəlişi vasitəsilə Yer kürəsini yeniləyəcək. İslamda necə, bu iki əks fikri vurğulayan müddəalar varmı?

4. Quranla hədislər Yer in yenilənməsi və yenidən yaradılması haqqında nələri öyrədir?
5. Yeni Əhddə İsa bizə Rəbb Duasını təlim edir. Həmin ifadələrdə dua edirik ki, Tanrı iradəsi göylərdə olduğu kimi Yerdə də həyata keçsin. İslamın düşüncə tarixində elə fikirlər yer alıbmı ki, bunlar Tanrı yaradılışına və Yer in qorunmasına qayğılı münasibət tələb edən İsanın rolundan bəhs etsin?

Onun cavablarını belə xülasələndirərdim:

Birincisi, Qasımoğlu inanır ki, “İnsan Oğlu” ifadəsi bir mənada İsanın Quran ayələrində insan başlanğıcılı varlıq olduğunun dəlili kimi istifadə edilən “Məryəm Oğlu” adına nisbət kimi də götürülə bilər. Bu mənada o, ana xətti ilə “Adəm Övladı” sayıla bilər. Bibliya kimi Quran da İsanı “kiçicik insan suçlarına sahib başqa peyğəmbərlərdən, o cümlədən Məhəmməd peyğəmbərdən fərqli olaraq hər hansı suçdan xali birisi” qismində nəzərdə keçirir.

Qasımoğlu, həmçinin İsanın “Tanrı Sözü” statusunda kimliyini vurğulayan İncillərlə Quran arasında paralellər aparır: *“İsa Məsih Məryəmoğlu Tanrı elçisi, Onun Məryəmə atdığı Öz sözü, Onun Özündən bir Ruh” (4:171). Necə ki, “İnsan/Yer Oğlu” nun İncillərdəki deyimləri onun göylərlə yer arasını sürdüdüğü missiyaya işarə edir, eləcə də Quranın İsaya nisbətə “Məryəm Oğlu” və “Tanrı Sözü” təyinləri onun insanla İlahi varlıq arasında vasitəçilik bağını səciyyələndirir. Bu, İsanın “Tanrı Sözü” təyinatına Yəhyanın verdiyi şəhadətlə uzlaşır: “Nə yaradılmışsa, onsuz yaradılmamış” (Yəhyanın İncili, 1.3).*

İkincisi, Qasımoğluya görə, *“ənənəvi müsəlmanların şüurunda İslam peyğəmbərləri arasında İsa yeganə birisidir ki, onun sağ olması mübahisələndirilmir və bu, İslam mətnlərində “Saat” (bu söz təkrar dirilmə, hesab günü mənasında işlənilir) termini ilə istinad edilən dünyanın sonu barədə təsəvvürdə onun rolu ilə əlaqələndirilir.”*

Qasımoğlu Qurandan belə bir sitat gətirir: *“...Ey İsa, heç şəksiz, Özümə ucaldaram, dananlardan təmizlərəm, ardınca düşənləri qiyamətədək danmış kimsələrdən üstün qılaram...”* (3:55). Və deyir: *“İsanın ikinci gəlişi barədə daha çox hədislərdə danışılır və bu da “Saat”ın, eləcə də İsanın Yer üzündə hakimliyinin əlaməti kimi qəbul edilir. Hərçənd nə Quran, nə hədislər İsanın dünyanın sonunda oynayacağı rolun ayrıntılarına varır, ancaq hər iki qaynaqda o, Yer üzünün gələcək tarixində açıq-aydın eskatoloji bir şəxs kimi görülür.”*

İncillər, *Məktublar* və *Vəhy Kitabı* da *“bütün nəsnelərin təkrar yaradılışında”* (Matveyin İncili, 19:27) *“İnsan Oğlu/Adəm Övladı”*nın rolu barədə xeyli təsəvvürlər və rəmzlər təqdim edir. İfadələrdən biri də budur: *“İnsan Oğlu özünün şöhrət taxtında əyləşəndə bütün nəsnelərin yenilənməsi zamanı mən sizə həqiqətən deyəcəm...”* (Matveyin İncili, 19:28).

Tanrı yaradılışına biganə qalmayan xristianlarla müsəlmanlardan ötrü gerçəkdən geniş imkanlar var ki, İsanın bu rolunu birlikdə öyrənsinlər.

Üçüncüsü, Qasımoğlu bəyan edir: *“Yerin yenilənəcəyinə inanan bir sıra islahatçı*



*müsəlman alimləri istisna olmaqla, müsəlmanların böyük çoxluğunun inancı qiyamət dağıntılarını nəzərdə tutan teologiyaya əsaslanır. Ənənəvi təsəvvür belədir ki, Tanrı lütfünün səltənəti bu dağıntılar bitib qurtarandan sonra yenilənmiş bir kainat sistemində, möminlərin yaşayacağı axirətdə, yeni bir yerdə bərqərar olacaq”.*

Bu, bir teoloji baxışdır ki, iki min il ərzində Kilsə, eləcə də hazırda Bibliyanı hərfi mənada anlayan icmalar tərəfindən paylaşılır. Bu təsəvvür K.S.Luisin qələmə aldığı “Nariniada son döyüş” əhvalatlarının<sup>5</sup> bitdiyi səhnələri xatırladır. Nəzərə alaq ki, müsəlman alimləri arasında Qurani və hədisləri daha çox məcazlara söykənərək təfsir edənlər sayca az olsalar da, mövcuddur. Bu faktın özü göstərir ki, axır zaman təbiətinə dair təsəvvürlər ətrafında İslamın da, Xristianlığın da daxilində dialoq üçün imkanlar və bu imkanların Yerini həm gələcəyi, həm indisi üçün müəyyənləşməli olan davranışların perspektivi var. Quran da (6: 165), Bibliya da (Matveyin İncili, 5.5) Tanrı hikmətlərinin ardınca gedən inancılıarı Yerini varisləri qismində görür.

Dördüncüsü, Qasımoğlu Qurandan bu ayələri də sitat gətirir: “O gün yer dəyişdirilir başqa yerlə. Göylər də. Tək olan, qəhr eyləyən Tanrının hüzuruna çıxırlar” (14: 48); “...İlk xilqəti yaratmağa necə başladıqsa Biz, verdiyimiz vədə görə onu yenə təkrarlarıq...” (21: 104). Və bu ayələrin fonunda məsələni belə qoyur: “*Yerini beləcə yenilənməsi onunı bildirir ki, proses “Saat”ın gəlişi ilə planetimizin tamamilə dağılması ilə müşayiət olunacaq? Ənənəçi müsəlman təfsirçiləri inanırlar ki, Tanrı yeni birisini yaratmazdan öncə Yeri bütövlükdə dağıntılara düçar edəcəkdir. Onlar bu qənaətlərini əsaslandırmaq üçün Quranın başqa bir ayəsinə üz tuturlar: “Başqa bir ilahı çağırmağasan Tanrı bərabərində. Ondan başqa ilah yox. Onun Öz üzündən başqa nə varsa, hər şey məhv olandır. Hökm Onundur. Ona da qaytarılırsınız” (28:88).*

Qasımoğlu yazışmamızın bu məqamında “Böyük Gün” başlıqlı araşdırmasına istinad edir. Quranda təsviri gedən bir sıra mikro-qiyamət olaylarını nəzərdən keçirir və bu epizodların işığında “Böyük Gün”lə bağlı ilahi ssenarini açıqlamağa çalışır. Gəldiyi nəticə də əlamətdardır: “*Hazırda bu qənaətə meyilliyəm ki, gözələnən dağıntıların miqyası dəyişdirici və yeniləyici sonuclar baxımından nə qədər böyük təsəvvür olunsada, mahiyyətcə məhdud səciyyə daşmalıdır”.*

O bu qənaətini Lut, Şuayb və Musanın hekayətlərinin təhlili üzərində qurur. Həmin qissələrdə inanlı əməli-salehlər yaşadıkları ərazilərdə başlarının üstünü alan Tanrı qaynaqlı dağıntılarda fiziki zədələnmədən uzaq və əmin-amanlıqda tutulurlar.

Qasımoğlunun araşdırmasının önəmi mübaligəsizdir. Bibliya da, Quran da ətraf mühitlə etik davranış tələbini Tanrı yaradılışına qayğı göstərilməsi müstəvisində səsləndirir və bu tələbi

<sup>5</sup> İrlandiya yazıçısının bu əsəri uşaqlar üçün yazdığı “Narnia salnaməsi” seriyasından yeddi fantastik povestin sonuncusudur; heyvan surətlərinin iştirak etdiyi Narnia aləmi baş verən macərələr sonucunda dağılır, Narnia Tanrısı Aslan nəhayətdə hamıya əməlinə görə qarşılıq verir: ona inananları öz ölkəsinə aparır, inanmayanları isə lal heyvanların adı halına salır.

bəşəriyyət üçün imperativ qaydada tələq edir. Bu imperativin tətbiqi o zaman pozulur ki, bizlər Yer in nəhayətdə tamamilən tullantıya çevrilərək məhv olacağına inanmaqda davam edirik. Əgər, əksinə, inansaq ki, mövcud Yerlə “yeni Yer” arasında bir zaman fasiləsizliyi mövcuddur, belə də planetimizin müqəddəs təbiətini etiraf etmiş və vurğulamış oluruq. Qasımoğlu “Məryəm Oğlu” barədə Quran ayəsinə müraciət edir: *“Heç şəksiz, Saatın bilgisidir o. Və nəbadə şübhələrə dalasız Saat barəsində. Arxamca gəlin də budur dosdoğru bir yol” (43:61). Xüsusilə önəmlidir ki, bundan öncəki ayələr bəşəriyyətin Yer üzündə Tanrı xəlifələri olmasını bəyanlayır” (43: 60). Başqa sözlə, Yer in həm indisi, həm gələcəyinə dair mülahizələrimizdə İsanı nəzərdən keçirməyə bir dəvət var. Qurandan gələn dəvətdir. Qasımoğlu bunu təsdiqləyərək bildirir: “Müsəlmanlar üçün olduqca önəmli və faydalı sayıram ki, İsanı bu yöndən, yəni Saat elmi olaraq öyrənməklə təsəvvürlərini genişləndirə bilsinlər”.*

Qasımoğlu beşinci suala cavab olaraq təsdiq edir ki, İsanın İslam məfkurəsində “Tanrı Ruhu”, “Tanrı Sözü”, “Tanrı Elçisi”, “Tanrı Bəndəsi” və “Xilaskar” kimi xüsusi məqamı var. O, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində də İsayə edilən xeyli sayda istinadları xatırladır. Dahiyanə bir əsər olan “Leyli və Məcnun” poemasında müəllif Məhəmməd Füzuli öz qəhrəmanını İsayə tay tutaraq ənənəvi xristian qavrayışında təqdim edir. Belə bir anlamda ki, onun bu dünyaya gəlişinin məqsədi insanları günahlardan təmizləmək, insanların qəmlərini öz üzərinə götürərək bəşəriyyəti ağrılardan xilas etmək missiyası ilə əlaqələndirilir<sup>6</sup>.

Bəllidir ki, bütün dövrlərdə həm fəlsəfi, həm də teoloji müzakirələrin mətləbini aid olduğu zamanın konteksti müəyyənləşdirib. Bəşəriyyətin Yerlə əlaqəsindəki hazırkı böhran etiqadlar arasında dialoq üçün yeni mühit yaradır. Elə bir mühit ki, ortaya yeni fikirlərin çıxması və hətta köhnə mübahisələrin kölgədə qalmasına zəmin hazırlaya bilər. Qasımoğlu ilə aramızdakı söhbətlər və yazışmalar Ekümenik Patriarxın Amazon çayı üstündə qonaqladığı

6 Xristian təliminə görə, Adəmin suç işləməsi ilə bəşəriyyət əbədi bir günah içindədir. Hətta körpənin dünyaya göz açdıqda ağlaması da xristianlarda dini baxımdan bu ibtidai günaha aid bilinir. İnsanlar əbədi xilasa nail olmaqdan ötrü və günahlarının bağışlanması naminə İsa Məsihin adıyla tövbə edib saleh əməllərdə bulunmalıdırlar. Quranda isə onun missiyası fərqli məzmunudur. Poemada dünyaya təzəcə göz açan Qeys hal diliylə belə deyir:

... Ey, cəfaçı dünya!  
Bildim qəmini sən in ki, çoxdur,  
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.  
Gəldim ki, olam qəmin hərfi,  
Gəl, təcrübə eylə mən zəifi!  
Hər qanda qəm ola, qılma ehmal,  
Cəm eylə, dili-həzinimə sal!  
Həm ver mənə qəm yemək kəməli,  
Həm aləmi qəmdən eylə xali!

Beləcə, Füzuli İsa Məsihin bütün insanlığın günahlarını öz üzərinə götürməsi ilə Qeysin dünyanın bütün qəmini öz üzərinə götürməsi arasında məhrəm bir paralel aparır.

bir simpoziumdan<sup>7</sup> başladı. Apardığımız fikir mübadiləsi qeyd etdiyim mühitin yaradılması imkanlarının kiçicik əlamətidir. Bu əlaməti də rəmzi olaraq səciyyələndirən odur ki, bir-birimizə yazdıqlarımızı bu sözlərlə bitiririk: “Sənin din dostun”.

## ƏDƏBİYYAT

1. Khalidi Tarif. *The Muslim Jesus: Sayings and Stories in Islamic Literature* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
2. Gasimoglu Nariman. “Spiritual Reading Guide on Shared Nature Commonalities in Bible and Qur’an from Eco theology Perspectives” // *Journal of Azerbaijani Studies* 13 (3), pp. 15–44 and 13 (4), pp. 16–47.
3. Berry Thomas. “Christianity’s Role in the Earth Project” in the volume *Christianity and Ecology: Seeking the Well-Being of Earth and Humans* edited by Hessel and Ruether. Cambridge, Massachusetts, p.128.

<sup>7</sup> 2006-cı ildə Braziliyada, Amazon çayında üzən möhtəşəm gəmi flotilyasında BMT-nin Baş katibi Kofi Annanın himayəsi və yunan pravoslavlarının lideri I Bartolomeyin rəhbərliyi altında keçirilmiş məşhur “Din, elm və ətraf mühit” simpoziumuna işarədir.

ДЖЕЙМС ДЖОНС

**СЫН ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ И БУДУЩЕЕ ЗЕМЛИ: ПЕРЕПИСКА МЕЖДУ  
ХРИСТИАНСКИМ ЕПИСКОПОМ И МУСУЛЬМАНСКИМ УЧЕНЫМ**

РЕЗЮМЕ

Статья повествует о содержании личной переписки Джеймса Джонса, автора книги Иисус и Земля, Нариманом Гасымоглу, мусульманским ученым Азербайджанского происхождения. Переписка затрагивает их обмен мнениями относительно актуальности рассмотрения вопросов экологической стабильности и деструктивной деятельности человека, ведущей к разрушению Земли, в свете текстов Библии и Корана.

JAMES JONES

**THE CHILD OF ADAM AND THE FUTURE OF THE EARTH: LETTERS  
BETWEEN A CHRISTIAN BISHOP AND A MUSLIM SCHOLAR**

SUMMARY

This article gives a first-hand account of the correspondence between Bishop James Jones, author of *Jesus and the Earth*, and Nariman Gasimoglu, a Muslim scholar in Azerbaijan on the relevance of the Bible and Qur'an to the ecological stability or human-induced destruction of the earth.